

Tulajdonlás vagy hozzáférés: a CISTI Source/SUMO rendszer tapasztalatai a McGill Egyetemen

A McGill Egyetemi Könyvtári Rendszer 16, két nagy telephelyen található önálló könyvtárból épül fel. A 15 könyvtárnak helyet adó ún. downtown campuson működik a Fizika- és Mérnöki Tudományok Könyvtára (*Physical Sciences & Engineering = PSE*) is, amely 12 tanszéket szolgál ki. Az 1998–1999-es tanévben felhasználóinak száma 1414 volt. 1998. május 31-ig a PSE könyvtárnak önálló könyvtárközi kölcsönzési részlege volt, majd ezt a tevékenységet a campuson működő fő könyvtár központi feladatává tették. A PSE könyvtárnak évek óta több száz folyóiratcím előfizetését kellett törölnie a folyóiratokra szánt költségvetési keret stagnálása, a folyóiratárak emelkedése és a kanadai dollár (CAD) ingadozása miatt. Ilyen körülmények között 1996 novemberében a PSE könyvtár úgy döntött, hogy a tulajdonlás vagy hozzáférés dilemma eldöntésére új szolgáltatást vezet be, mégpedig a Kanadai Tudományos és Műszaki Információs Intézet (Canada Institute for Scientific and Technical Information = CISTI) Source nevű adatbázisára épülő, ún. közvetítő nélküli rendelés lehetőségét (*Subsidised Unmediated Ordering = SUMO*). Ez azt jelenti, hogy a könyvtár fizeti a dokumentummásolatot, amelyet a felhasználó a könyvtárközi kölcsönzési szolgálat közreműködése nélkül, saját számítógépéről rendel.

A folyóiratok beszerzésével kapcsolatos költségtényezők

1. A folyóiratárak növekedése

A Kutatókönyvtárak Egyesülete (Association of Research Libraries' = ARL) felmérései szerint a könyvtárak egyre többet költenek a folyóiratok előfizetésére, miközben egyre kevesebb címre tudnak előfizetni. A PSE könyvtára 1993–2000 között 1192 címet mondott le, a megmaradt 955 cím közül pedig 249-et ingyen tud beszerezni.

2. A könyvtár egyéb költségei

Az előfizetési díj mellett a könyvtárnak további költségei is vannak: a folyóiratok kötetése, feldolgozása és tárolása. Emellett számolni kell a rongálásokról és a régebbi évfolyamok külső raktárban történő tárolása miatt felmerülő kiadásokkal, valamint a másolatszolgáltatáshoz szükséges fénymásoló gépek karbantartási költségeivel is.

3. A felhasználó költségei

A felhasználót a természetszerűen rá háruló másolási költségek mellett a könyvtár látogatásával kapcsolatos kiadások is terhelik.

Az elektronikus folyóiratokkal kapcsolatos kérdések

Az elektronikus folyóiratok megjelenése sokak szerint a legjobb megoldás: a felhasználó számára a hozzáférés a cikkek teljes szövegéhez ideális megoldást jelent, nem kell többet idegeskednie amiatt, hogy a keresett folyóirat éppen szükséges száma vagy oldalai nem állnak a rendelkezésére. Ugyanakkor az elektronikus folyóiratoknak is megvannak a saját problémáik: sok esetben nem felelnek meg teljesen a nyomtatott változatnak, hiányosak az ábrák, a cikkek vagy a hivatkozások stb. A legtöbb esetben költségkímélés miatt kimaradnak olyan rovatok, mint a recenziók, a konferenciafelhívások, szerkesztői levelek stb. Másrészt vannak olyan folyóiratok is, amelyek több információt tartalmaznak, elsősorban háromdimenziós animációkat, hang- és videoklipeket stb.

Problémák:

1. Archiválás/megőrzés

A fő kérdés, hogy ki a felelős az archiválásért. Valójában csak kevés kiadó bocsátja rendelkezésre az előfizetés megszüntetése után is a korábban előfizetett számokat. Mások CD-ROM-on adják vagy árulják a korábbi évfolyamokat, de általában keresőmotor nélkül (ennek a programnak a megírása a könyvtárnak jelent többletköltséget). Kivétel az archiválási szerződést ajánló OCLC/ECO (Electronic Online Collection), és az archiválást vállaló Elsevier.

2. A formátumok sokfélesége

Bár a PDF (Portable Document Format) formátum széles körben elterjedt, mellette sok egyéb is létezik, vagyis a könyvtárnak különböző megjelenítő (viewer) programokkal kell rendelkeznie ahhoz, hogy olvasóit ki tudja szolgálni. A PDF formátum is átmeneti, amíg a kiadók nem adaptálnak egy keresésre is alkalmas formátumot. Akkor pedig felmerül a kérdés, hogy a korábbi formátumokban közreadott publikációk konvertálásáért ki lesz a felelős.

3. Licencelés, szerzői jog

Ezen a téren teljes a káosz, a kiadók a legkülönbébb megoldásokkal terhelik a könyvtárakat, pl. a hozzáférés engedélyezése a felhasználó neve vagy IP címe alapján, követelmény a nyomtatott változat további előfizetése.

A közvetítő nélküli dokumentumrendelés

A gyarapítási keret csökkenésével, a folyóiratok lemondásával párhuzamosan nő a könyvtárközi igények száma. A könyvtárközi kérések feldolgozási költségei számottevőek, az ARL többször is vizsgálta az egy kölcsönkérésre, illetve kölcsönadásra jutó kiadásokat. (Pl. egy 1998-ban publikált elemzés szerint egy könyvtárközi tranzakció összköltsége 27,83 USD volt, ebből 18,35 USD-t tettek ki a kérő könyvtár kiadásai, és 9,48 USD-t a küldő könyvtáréi.)

A fenti költségelemzések alapján döntött a McGill Egyetem a közvetítő nélküli dokumentumrendelés bevezetéséről. A választás fő szállítójukra, a CISTI-re esett. A szolgáltatás költségeit a folyóiratlemondásokból nyert megtakarításból fizetik.

A CISTI *Source* (korábban SwetScan) nevű szolgáltatása egy tartalomjegyzékre épülő figyelőszolgálat és egy dokumentumrendelő szolgálat kombinációja. A McGill számára ez egy „mindent egy helyen” (one-stop-shopping) megoldás: a felhasználók maguk keresik ki, rendelik meg és kapják kézhez a szükséges folyóiratcikkeket anélkül, hogy igénybe vennék a könyvtárközi kölcsönzési osztály munkatársait. Nem kell külön keresniük a McGill OPAC-jában, mivel egy blokkoló mechanizmus megakadályozza a rendelést a könyvtár állományában lévő folyóiratokból. Az adatbázis több mint 14 ezer folyóiratcímet tartalmaz 1993-ig visszamenőleg minden témakörben, 62%-uk természettudományi-műszaki-orvostudományi folyóirat, míg 38%-ot a társadalomtudományok, művészetek, üzleti élet stb. tesz ki. A CISTI *Source* címe: http://www.nrc.ca/cisti/source/source_e.html. Az adatbázisban szerző, cikkcím, folyóiratcím, ISSN és a publikálás éve szerint lehet keresni. A kiválasztott cikket Arielen, faxon vagy futárral küldve lehet kérni. A hozzáférés ára 6000 CAD, ami 100 alszámlát tartalmaz, ezeket bárki (egyének vagy csoportok, pl. tanszékek) használhatja (vagyis a könyvtártól függ, hogy kinek adja). A McGill Egyetemen először 31 egyedi számla és 13 PSE tanszéki számla volt. Később csökkentették az egyedi számlák számát, mivel a 31-ből 27-et igazából

nem használtak fel. 1998-ban 51 aktív tanszéki számla volt, csak néhány orvostudományi tanszéken és kisebb egységben maradt egyedi számla.

A CISTI havi statisztikát küld szolgáltatásáról, amely a számlaszámot, a megrendelés keltét és idejét tartalmazza, továbbá a teljesítés tényét (igen/nem), a küldött oldalak számát, a felhasználó nevét és a folyóirat címét. Az éves statisztikai kimutatás többek között az egy-egy folyóiratból teljesített kéréseket is tartalmazza. Ennek alapján ki lehet számolni a szolgáltatás eredményeként jelentkező megtakarítást.

A CISTI kiegészítő szolgáltatása a *Link*. Ezt bármely számlatulajdonos igénybe veheti (de a McGillen csak öt számlatulajdonos kérte). Olyan folyóiratcikkek és konferencia-előadások megrendelését is lehetővé teszi, amelyek nincsenek meg a CISTI *Source* állományban. A felhasználó webes kérelapon küldi megrendeléseit, amelyeket a CISTI – ha nem tud teljesíteni – a BLDSC-be továbbít. A BLDSC a kért dokumentumot Arielen küldi a CISTI-be, innen azonban a kanadai szerzői jogi törvény miatt csak papírra kinyomtatva, futárral tudják eljuttatni a felhasználóhoz.

A használat és a költségek elemzése

A teljesített kérések száma évről évre nő, 1996. november 1. és 1999. szeptember 30. között 21 333 cikket kaptak közvetlenül kézhez a felhasználók. Ez a vizsgált 35 hónap tekintetében átlag havi 610 cikket jelent, 91%-os teljesítési aránnyal. Ha az 1998–1999-es pénzügyi évet külön vizsgáljuk, a havi átlag 674 cikket tesz ki, 93%-os teljesítési aránnyal. Az egy tételre eső költség az összes felmerülő kiadást számítva 8,21 CAD volt. Az adatokat az 1. táblázat részletezi.

A CISTI *Source* 1998. április 1.-1999. március 31. közötti időszakra vonatkozó használati statisztikája szerint a megrendelt 11 551 folyóiratcikk 2407 folyóiratcímet érintett, ami átlagosan folyóiratonként 4,8 cikket jelent. 1167 (48%) olyan cím volt, amelyből csak egy cikk másolatát kérték, míg a vezető helyet 135 kéréssel az Elsevier *Journal of Non-crystalline Solids* c. folyóirata foglalja el. Ennek a 135 másolatnak az ára 810 CAD volt, míg a folyóirat 1999. évi előfizetési díja 5514 CAD lett volna. Ha azt a 95 folyóiratot nézzük, amelyből 17 vagy több másolatot kértek, akkor ezekre a dokumentumszolgáltatás költsége meghaladja a 102 CAD-t. Ugyanakkor kevés az olyan tudományos

1. táblázat
A CISTI Source szolgáltatás költségei
1998. június 1.–1999. május 31. között

Tétel	Mennyiség	Költség (CAD)
A CISTI Source elérése*	100 számla nyitása	6 000
A cikkek költsége (CISTI)	8082	48 492
A cikkek költsége (Link szolgáltatás)	291	3 783
A könyvtári állomány meg- újítása	2	400
Szerzői jogdíj (G & B)	122	4 270
Szerzői jogdíj (Link szol- gáltatás)	291	3 445
Összesen		66 390

* Az összeg tartalmaz egy átlagos szerzői jogdíjat, az ettől lényegesen eltérő eseteket a táblázat külön tünteti fel.

vagy műszaki folyóirat, amelynek előfizetési díja a lélektani határt jelentő 100 dollár alatt van. A vizsgált 95 között valójában csak egy olyan folyóirat volt, amelynek az előfizetési díja nem érte el a másolatszolgáltatás költségét. Ha a 95 folyóiratcímet összességében vizsgáljuk, a belőlük rendelt cikkek száma 3154 volt, a szolgáltatás költsége 19 694 CAD, míg előfizetési díjuk 1999-re 310 105 CAD-t tett volna ki.

Külön vizsgálták a Gordon and Breach-Harwood Academic (az 1. táblázatban G & B) kiadó folyóiratait, mivel ennél a kiadónál nagyon magas a

szerzői jogdíj, és a folyóiratoknak alacsony az impakt faktora. Kezdetben korlátozták a rendelést ezekből a folyóiratokból, majd eltörölték a pénzügyi határokat, mivel a másolatszolgáltatás még így is olcsóbbnak bizonyult.

Következtetések

A McGill Egyetemen bebizonyosodott, hogy a CISTI Source/SUMO rendszer használata olcsóbb mind a folyóiratok előfizetésénél, mind online rendelkezésre bocsátásánál. Nincs szükség a könyvtári feldolgozáshoz szükséges időre és költségekre, különösen a könyvtárközi kölcsönzési részleg munkájában. A szolgáltatás a tulajdonlás alternatívának tekinthető. Előnyös a felhasználó számára, mivel egy rendszerbe belépve könnyen és ingyen bárhol megkaphatja a szükséges cikkmásolatot. Előnyös a könyvtár számára is, mert kevesebbet kell költenie az állományra és a munkaerőre. Az így megtakarított pénzt más könyvtári vagy információs szolgáltatások fejlesztésére fordíthatja, lehetővé téve ezáltal a fenntartó egyetem számára a hallgatók, oktatók és kutatók hatékonyabb információs támogatását.

/HOULE, Louis: *Ownership versus access: the CISTI Source/SUMO experience at McGill University.* = *Interlending & Document Supply*, 28. köt. 3. sz. 2000. p. 116–122./

(Viszocsekné Péteri Éva)

Anomáliák az oroszországi kötelesempéldány-szolgáltatásban

Oroszországban a *kötelesempéldány-szolgáltatást* először II. Katalin rendelte el 1783-ban. Azóta – igazodva az egyes korszakok szükségleteihez és lehetőségeihez – mindig valamilyen szintű jogszabályok meghatározta rendben folyt ez a könyvtárak állománygyarapodását jelentős mértékben támogató szolgáltatás.

Az eleddig legutolsó – szövetségi és regionális törvényekben testet öltő – szabályozás 1995-ből való. Időszerűségét a Szovjetunió megszűnte és az ország piacgazdaságra történő átállása indokolta. Vagy másként mondva: az eufemisztikusan „bonyolultnak” nevezett gazdasági helyzet, a kiadók számának nagymérvű megszaporodása, a könyv- és kiadványpiac kaotikus állapota, és az ellenőrző mechanizmusok erőtlensége.

Az 1995-ös kötelesempéldány-szolgáltatási törvény, noha önmagában sem remekmű (leginkább azért, mivel az audiovizuális és az elektronikus kiadványok könyvtáraknak való szolgáltatási kötelezettsége kimaradt előle), még az általa szabályozott vonatkozásokban sem váltotta be egészen a hozzá fűzött könyvtári-könyvtárosi reményeket. A becslések szerint a szövetségi törvény és annak regionális változatai együttesen sem garantálják a nyomdatermékek összességének beérkezését az e szolgáltatásokban érdekelt (főként nemzeti és regionális rangú) könyvtárakba.

Az igencsak „foghíjas” szolgáltatási gyakorlatról a következő adatok eklatánsan vallanak:

- a felmérések szerint az Oroszországi Tudományos Akadémia Könyvtárából mintegy 110 ezer